

УДК 346.9(477)(091)“1917/1991”

С. Ч. Жельне
*здобувач**Харківського національного університету внутрішніх справ*

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ПРИНЦИПІВ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОВАДЖЕННЯ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Юридична наука та практика в процесі свого розвитку завжди відштовхується від набутої спадщини, переосмислення якої є запорукою правового прогресу. Це в повній мірі стосується й характеру та змісту господарського судочинства, яке протягом ХІХ – початку ХХІ сторіччя зазнало істотних змін. Тим не менш, його фундаментом завжди залишалися певні принципи, які визначали зміст, характер господарсько-процесуальної діяльності, статус учасників господарсько-процесуальних правовідносин. Серед них важливе місце займають принципи, на яких базувалася діяльність радянського арбітражу.

Розуміння суті та значення принципів радянського арбітражу, звичайно з урахуванням специфічних рис правовідносин того періоду, може бути корисним і в умовах сьогодення, бо аналіз генези принципів господарського судочинства, як з точки зору сучасного праворозуміння, так і у порівняльно-правовому та історико-правовому вимірі є запорукою його успішного розвитку та функціонування в майбутньому.

Стан наукової розробки проблеми. У радянській юридичній науці, перші роботи присвячені принципам арбітражного процесу почали з'являтися ще у 1930-х рр. Зокрема, у роботах З. Шкундіна, В. Можейка, С. Бунцельмана, головний акцент робився на принципах соціалістичної законності та забезпечення на усіх стадіях розгляду справи госпрозрахункової самостійності сторін у спорі.

Протягом 1950-х – 1970-х рр. радянські правники активно дискутували з приводу того, наскільки принципи цивільного судочинства співвідносяться з принципами арбітражного процесу. Серед робіт даного спрямування, слід відзначити публікації цивілістів В. Семенова, К. Юдельсона, В. Зайцева, Р. Каллістратової тощо.

У 1980-х рр. головний внесок у вивчення принципів арбітражного процесу зробили Т. Абова, авторству якої належить монографія «Арбітражний процес у СРСР: поняття основні принципи», та В. Тараненко, який захистив дисертаційне дослідження, присвячене саме принципам арбітражного процесу. Обидва науковця підкреслювали непересічну значущість принципу арбітражування у господарсько-правових відносинах.

Втім, зміна багатьох науково-методологічних парадигм у порівнянні з радянським періодом, ви-

магає неупередженого аналізу здобутків та недоліків радянської юридичної науки, що своєю чергою, обумовлює постановку вказаного питання.

З огляду на це, **метою роботи** є аналіз принципів діяльності радянського арбітражу як важливої передумови об'єктивного історико-правового аналізу функціонування сучасної системи господарського судочинства.

Виклад основного матеріалу. Під час перших років радянської влади стався повний демонтаж правової системи Російської імперії. Нова влада одразу задекларувала своє бажання повністю зламати «буржуазні» соціальні інститути. Держава і право не були виключеннями.

Радянська влада, демагогічно стверджуючи про дотримання принципу «революційної законності», одразу завдала нищівного удару старій судовій системі. Визначальним, у цьому сенсі, став виданий більшовиками одразу після захоплення влади Декрет № 1 «Про суд», де у п. 3 йшлося про ліквідацію усіх судових установ: «Скасувати інститути судових слідчих, прокурорського нагляду, присяжної та приватної адвокатури, що існували раніше...» [1, с. 30]. Безумовно, за таких обставин, такі фундаментальні принципи судочинства, як змагальність, усність та гласність фактично ігнорувалися у судовій практиці.

Надалі, принципи радянського арбітражного процесу знайшли своє відображення у низці законодавчих актів, зокрема у Конституції СРСР 1977 р., загальносоюзних та республіканських Положеннях про Державний арбітраж, Правилах розгляду господарських спорів державними арбітражами, Законі про Державний арбітраж у СРСР від 30 листопада 1979 р. тощо.

Починаючи з Положення про державний арбітраж 1931 р., підкреслювалося, що ключовим у діяльності арбітражів є неухильне дотримання принципу соціалістичної законності. Це передбачало, що при вирішенні спорів, арбітраж мав керуватися законами і розпорядженнями центральних та місцевих органів влади, а також виходити з сутності економічної політики у СРСР. Принцип дотримання соціалістичної законності також знайшов своє втілення у Законі «Про Державний арбітраж у СРСР» від 30 листопада 1979 р. Так, у ст. 1 йшлося, що органи держарбітражу вирішують господарські спори у точній відповідності із законодавством Союзу РСР та союзних республік.

А у ст. 4 надавалося більш ширше трактування даного принципу: «Органи державного арбітражу вирішують спори на підставі законів та інших законодавчих актів Союзу РСР і союзних республік, постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР і Рад Міністрів союзних республік, інших нормативних актів та відповідно до державних планів економічного і соціального розвитку»[2]. Аналогічні норми щодо дотримання принципу соціалістичної законності містилися й у Правилах розгляду господарських спорів держарбітражами 1980 р. (ч. 1, ст. 6).

Знайшов своє відображення у законодавстві досліджуваного періоду й принцип об'єктивної істини. Правила розгляду господарських спорів, Положення щодо третейського суду формулювалися таким чином, щоб забезпечити досягнення істини під час розгляду справи у арбітражному засіданні та з'ясування причин виникнення правопорушень. Передбачалося, що встановленню об'єктивної істини мали сприяти як дії арбітражу, так і представників сторін. Наприклад, порядок ведення засідання визначався головою, виходячи з необхідності забезпечення всебічного, повного та об'єктивного з'ясування усіх обставин справи, неухильного дотримання прав і обов'язків сторін, виявлення причин порушень законності та недоліків у господарській діяльності (ст. 68 Правил 1980 р.). Сторони також мали вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи (ст. 18) [3].

Принцип солідарності інтересів учасників арбітражного процесу, був реалізований у Законі «Про Державний арбітраж у СРСР», завданнями якого було забезпечення прав та інтересів підприємств, установ, організацій під час вирішення господарських спорів; укріплення госпрозрахунку та режиму економії; мінімізація втрат у народному господарстві; збільшення ефективності суспільного виробництва та якості роботи з метою покращення кінцевих результатів господарської діяльності. Вочевидь, з сучасних позицій, даний принцип виглядає декларативно. Його поява була викликана бажанням законодавця продемонструвати принципову відмінність системи радянського народного господарства від економік капіталістичних країн.

Принцип рівноправності учасників арбітражного процесу найбільш повно було розкрито у ст. 20 Правил розгляду господарських спорів державними арбітражами у редакції 1976 р. і ст. 18 у ред. 1980 р.: «Сторони у справі користуються у державному арбітражі рівними процесуальними правами» [4]. При цьому не мало суттєвого значення чи беруть участь у розгляді справи представники сторін або ні, оскільки у випадку ухвалення рішення, з яким обидві сторони, або одна з них, не погоджуються, вони мали право

оскаржити його та вимагати перегляду у встановленому порядку.

Згідно ст. 26 Правил 1980 р., до участі у розгляді спорів арбітражами могли бути залучені представники громадських організацій та трудових колективів, установ та організацій, які виступають однією зі сторін у справі, з метою викладення думки організацій та колективів, що уповноважили їх з приводу розгляду тієї чи іншої справи. Таким чином відбувалася реалізація ще одного принципу арбітражного судочинства – участь громадськості у арбітражному процесі. У цьому контексті також доцільно згадати Інструктивні вказівки Держарбітражу СРСР від 21 жовтня 1976 р. «Щодо практики розгляду арбітражних спорів на підприємствах, в установах та організаціях» [5]. У них йшлося про обов'язковість заслуховування думки представників громадських організацій чи трудових колективів.

У п. 4 Правил розгляду господарських спорів передбачалося, що справа могла потрапити на розгляд арбітражу тільки після того, як сторони вжили усіх заходів задля безпосереднього врегулювання спорів у встановленому порядку. Тобто, у даному випадку, діяв принцип безпосереднього врегулювання суперечностей. Зауважимо, що вказівки на доарбітражне врегулювання спорів, зустрічаються ще у Положенні про органи державного арбітражу 1931 року та Правилах розгляду ними спорів 1934 року. Згідно з п.7 згаданих Правил із заявою до арбітражу мали додаватися матеріали, які засвідчували, що позивач ужив усіх необхідних заходів щодо безпосереднього вирішення спору [6, с. 24].

Правила розгляду господарських спорів держарбітражами 1963 р. теж передбачали аналогічну процедуру. Органи держарбітражу отримували право відмовляти у прийомі позовів та повертати їх позивачам, у тому випадку, якщо сторонами не було вжито відповідних заходів щодо попереднього врегулювання спору безпосередньо з відповідачем.

Затверджене Радою Міністрів СРСР 17 жовтня 1973 р. Положення про порядок пред'явлення й розгляду претензій, врегулювання розбіжностей у господарських договорах, на думку Т. Абової, стало першим радянським нормативним актом, що встановлював процедуру безпосереднього врегулювання розбіжностей, який водночас мав обов'язковий характер і для державних кооперативних та інших громадських організацій, підприємств та установ, незалежно від їх відомчої підпорядкованості. Стаття 6 Основ цивільного законодавства СРСР була доповнена нормою щодо обов'язковості для всіх соціалістичних організацій звернення із претензією перед подачею позову до суду, арбітражу чи іншого органу. Таким чином, з фактом порушення прав та законних інтересів підприємств пов'язувалося спочатку право

на звернення з претензією, і тільки згодом до арбітражу [7, с. 112].

Наступним принципом закріпленим у радянських законах був принцип арбітрування. Він визначався у ст. ст. 14 та 18 Закону «Про державний арбітраж у СРСР» та у ст. 5 та ст. 77 Правил розгляду господарських спорів держарбітражами у ред. 1980 р. Розглянемо їх більш докладно.

У статті 14 Закону передбачалося, що розгляд справ мав проводитися державним арбітражем у складі головуючого – державного арбітра або Головного державного арбітра або його заступника і представників сторін. Для розгляду складних питань головний державний арбітр або заступник Головного державного арбітра отримували право вводити до складу арбітражу додатково двох державних арбітрів [2]. Але і в цьому випадку представники сторін повністю не відсторонювалися від вирішення спору.

У статті 18 зазначеного Закону акцент робився на тому, що рішення з господарського спору приймається державним арбітром та представниками сторін, які брали участь у розгляді справи за результатами обговорення усіх її обставин під час засідання державного арбітражу. При цьому державний арбітр має сприяти досягненню угоди між сторонами. За умови, коли між представниками сторін не досягнуто згоди, або угода сторін не відповідає вимогам закону чи матеріалам справи, або спір розглядається без участі представників обох сторін або однієї з них, рішення приймається державним арбітром, а при розгляді спору трьома державними арбітрами – більшістю голосів арбітрів [2].

Сутність арбітрування полягала не тільки у спільному ухваленні рішень у справі. У процесі її вирішення арбітр та представники сторін мали спільно користуватися усіма правами держарбітражу, а саме – правом викликати посадових осіб підприємств, установ та організацій, вищестоящих щодо до них органів з метою надання пояснень за змістом спору, призначати експертизу, вимагати від підприємств, установ, організацій, зокрема й тих, що не виступають у ролі сторін, надання документів, свідчень та висновків, необхідних для вирішення спорів, а також знайомитися з такими матеріалами безпосередньо на підприємствах в установах та організаціях.

Враховуючи той факт, що основними учасниками арбітражного провадження були сторони, котрі мали доводити свої вимоги чи заперечення, набував певного значення принцип змагальності. Його сутність розкривалася у ст. 29 Правил розгляду господарських спорів держарбітражами у ред. 1980 р. Слід підкреслити, що принцип змагальності діяв у повній мірі у тому випадку, коли фізичні особи – представники сторін, не брали участі у розгляді справи, а також на стадії безпосереднього врегулювання розбіжностей. Втім, прин-

цип змагальності міг реалізовуватися не тільки через дії сторін. Згідно ст. 29 Правил, докази могли надавати й інші учасники процесу, зокрема, вищестоящі організації, які висували претензії та позови на захист інтересів своїх підприємств та організацій тощо. Необхідність дотримання принципу змагальності, нехай здебільшого декларативно, також була зафіксована у положеннях ст. 30, 34, 37, згаданих Правил [3].

У низці інших нормативних положень радянського законодавства було формалізовано принципи оперативності та економічності арбітражного процесу. Наприклад, згідно зі ст. 16 Закону «Про державний арбітраж у СРСР», держарбітраж зобов'язувався передати позовні матеріали чи справу з нової підвідомчості не пізніше п'яти днів після надходження позову. У контексті прискорення процесуальних дій слід розглядати й припис ст. 70 Правил розгляду спорів держарбітражами 1980 року, яка надавала арбітру можливість без представників обох сторін приймати рішення у справі.

У Законі «Про державний арбітраж у СРСР» знайшов своє нормативне втілення принцип активного впливу під час вирішення господарських спорів на підприємства, установи, організації з метою зміцнення законності у їх діяльності. Ще раніше даний принцип було закріплено у постанові Ради Міністрів СРСР від 7 серпня 1970 р. «Щодо підвищення ролі органів державного арбітражу, арбітражу міністерств та відомств у народному господарстві» [8].

У радянській правовій науці існували різні погляди стосовно поняття і сутності принципів арбітражного процесуального права. По різному визначався їх кількісний склад та обсяг.

Одним з перших, свої судження щодо природи принципів арбітражного процесу зробив З. Шкундін. На основі розгляду Правил розгляду і вирішення майнових спорів органами держарбітражу 1931 р., а також низки інструкцій, циркулярів та директив Держарбітражу при РНК СРСР, автор виділяв два принципи, які, на його думку, слід було вважати основними принципами арбітражного процесу.

Перший – це принцип провідної ролі державного арбітра. Фахівець мотивував це тим, що, починаючи з моменту виникнення арбітражного спору, розгляд якого інколи навіть починається з ініціативи арбітра, і завершуючи контролем за виконанням винесеного рішення, державний арбітр веде та направляє процес, знаходиться на сторожі державної планової дисципліни, водночас охороняючи законні госпрозрахункові інтереси сторін спору, стимулюючи їх ініціативу у боротьбі за план та виконання договірних зобов'язань.

Другим засадничим принципом, згідно зі З. Шкундіним, був принцип забезпечення на усіх

стадіях розгляду справи госпрозрахункової самостійності сторін у спорі. Цей принцип передбачав, що арбітр не має виступати у ролі опікуна тієї чи іншої сторони, а захист своїх інтересів у спорі є обов'язком зацікавленої сторони. Таким чином, дотримання згаданого принципу є свідченням того, що революційна законність при вирішенні спорів між соціалістичними організаціями реалізується як через провідну роль арбітра, так і через оперативно-господарську самостійність сторін, що є учасниками спору [9, с. 51–52]. Ті самі принципи арбітражного процесу відзначав у своїй роботі й В. Можейко [10, с. 3–66].

Як бачимо, ці принципи не мали нічого спільного з тими, на яких базувалося комерційне судочинство у дорадянські часи, проте, вони у повній мірі відповідали завданням радянського арбітражу, а саме захисту інтересів соціалістичної власності та посиленню командно-адміністративних засад у економіці.

А. Добровольський до числа принципів арбітражного процесу включав, наприклад, принцип солідарності господарських інтересів сторін, принцип активного впливу арбітражу на підприємства та організації щодо усунення недоліків у їх діяльності, принцип швидкості і оперативності арбітражного провадження, принцип арбітрування, обов'язкового доарбітражного врегулювання спорів [11, с. 64–67].

Вагомий внесок у дослідження принципів арбітражного процесуального права належить знаному радянському вченому-цивілісту В. Семенову. Він пропонував розглядати принципи радянського процесуального права як такі, що обумовлені економічним базисом суспільства та є його ідейно-політичними, нормативно-управлінськими засадами [12, с. 56–57]. Звичайно, з точки зору сучасної юридичної науки, подібний підхід виглядає застарілим, проте у радянській період погляди В. Семенова суттєво вплинули на цілу низку фахівців як у питаннях цивільного, так і адміністративного процесу.

Принципи господарської юрисдикції досліджував І. Побірченко. Він поділяв їх на міжгалузеві, притаманні як цивільному, так і адміністративному процесу (об'єктивна істина, диспозитивність, рівність сторін, безпосередність та оперативність) і специфічні принципи, притаманні виключно господарській юрисдикції – добровільне врегулювання господарських спорів сторонами, відповідальне представництво, арбітрування, добровільне виконання рішень, активний вплив на покращення діяльності господарських органів тощо [13, с. 216].

Близькими до підходів І. Побірченка були й погляди К. Юдельсона, який говорячи про принципи правового регулювання арбітражної діяльності, розрізняв: а) принципи, що є спільними для будь-яких форм захисту цивільних прав – закон-

ність, дотримання об'єктивної істинності рішень, активна позиція органу, на який покладено місію захисту прав, диспозитивність та рівність сторін, змагальність, усність і безпосередність, швидке вирішення справ; б) принципи, що використовуються тільки з метою здійснення правового регулювання арбітражу. Серед них – обов'язковість заходів, спрямованих на вирішення спірних питань сторонами, без їх звернення до арбітражу, відповідальне представництво сторін зацікавлених у вирішенні справи та вирішення спорів шляхом арбітрування, активна допомога з боку арбітражу стосовно оптимізації роботи підприємств, установ та організацій. К. Юдельсон також виступав з позицій, які заперечували необхідність спеціального розгляду загальних принципів [14, с. 16–20]. На наш погляд, це стало наслідком того, що науковець був переконаний – ані зміст цих принципів, ані практичне застосування істотно не відрізнялися від аналогічних позицій у цивільному судочинстві.

В. Зайцев, серед усіх принципів, особливий наголос робив на принципі арбітрування, який, на його погляд, мав суттєвий вплив на формування багатьох інститутів арбітражного процесу. Зокрема, його дотримання дозволяє максимально спростити процедуру проведення арбітражного засідання, звільняючи його від низки процесуальних інститутів притаманних цивільному процесу [15, с. 70].

Натомість Н. Церетелі піддавав сумніву дієвість принципу арбітрування. З його точки зору, цей принцип у повсякденній практиці арбітражного провадження, застосовувався дуже рідко, а спори фактично вирішувалися арбітром, який призначався державою. Дослідник також полемізує з іншими авторами з приводу того, що для визначення правової природи принципу арбітрування не має значення участь у арбітражному процесі відповідальних представників сторін. У контексті цієї думки, автор наголошував на тому, що коли звернення до арбітражу стало обов'язковим, вже не можна говорити тільки про право сторін, бо вони вправі та, разом з цим, зобов'язані звернутися до державного арбітражу для вирішення того чи іншого господарського спору. Якщо ж господарський спор, підсумовує Н. Церетелі, практично у всіх випадках фактично вирішується не сторонами, а арбітром, значить принцип арбітрування не знайшов свого виправдання [16, с. 26–27].

Одним з провідних фахівців радянської доби у питаннях арбітражного провадження був В. Тараненко. У центрі уваги науковця перебував розгляд специфічних, притаманних саме арбітражному процесу, принципам. Під принципами арбітражного процесу дослідник розумів обумовлені державним устроєм, фундаментальні положення певної процесуальної системи, які знаходять своє втілення у законодавчих нормах та

віддзеркалюють її якісні особливості. Це, у свою чергу, надає можливість визначити сутність і призначення всіх основних інститутів і правил розгляду спорів шляхом арбітрування [17, с. 54]. Науковець наполягав на тому, що система принципів арбітражного процесу відзначається самостійністю та самодостатністю. При цьому, усі принципи він поділяв на дві групи.

Першу групу, на його думку, становили принципи, які притаманні не тільки арбітражному процесу, але й системі цивільного судочинства. Переважно, їх дотримання дозволяє регулювати основи правозастосовної діяльності юрисдикційних органів. Серед них такі фундаментальні принципи судочинства, як законність, змагальність, об'єктивна істина, диспозитивність, рівноправність сторін, усність, безпосередність [18, с. 19].

Навіть враховуючи близькість формулювань і, у більшості випадків, майже ідентичну конструкція згаданих принципів, специфіка роботи органів держарбітражу, зумовлює наявність ряду відмінностей саме у площині їх реалізація в рамках арбітражного судочинства.

Наприклад, принцип об'єктивної істини у арбітражному провадженні, на переконання В. Тараненка, мав істотні відмінності у порівнянні з аналогічним, але у рамках цивільного судочинства. Це, з точки зору вченого, пояснювалося тим, що державні арбітри, встановлюючи істину, як правило, спираються на письмові докази, тоді як свідки, під час розгляду справ у арбітражі, не викликалися. У повсякденній практиці органи арбітражу перманентно відчують необхідність спиратися на заздалегідь певні засоби доведення істини тією чи іншою стороною.

Ще одним прикладом особливого характеру принципів арбітражного процесу може бути зміст принципу змагальності. Правник нагадує, що за радянських часів у документах з арбітражного провадження, були відсутні норми, за допомогою яких можна було регламентувати порядок розгляду арбітражної справи по суті та алгоритм дослідження доказової бази. В. Тараненко переконливо розкрив ту особливу роль, яку відігравали арбітри під час підготовчого етапу, що передувало розгляду справи, а також у процесі створення особливих правил, поява яких була викликана завчасним розкриттям учасниками судового процесу доказової бази за тією чи іншою справою [19, с. 24]. Це, здебільшого, відбувалося у разі вірогідних несприятливих наслідків, а також на етапі застосування до них заходів відповідальності.

В. Тараненко довів, що не можна ототожнювати і сутність принципу диспозитивності у цивільному та арбітражному процесі. Головна відмінність, з точки зору науковця, полягала в тому, що враховуючи наявність у СРСР планової директивної економіки та абсолютного домінуван-

ня державного сектору у сфері народного господарства, втручання держарбітражу мало значно більш ширший характер. У якості аргументації своєї тези, він посилався на Правила розгляду господарських спорів 1980 року. Вони надавали держарбітраж право за власної ініціативи розпочинати процесуальні дії з метою розгляду тієї чи іншої справи. Більш того, ці ж Правила уповноважували арбітрів визначати коло осіб, які брали участь у справі, зокрема і у ролі позивачів. Арбітр міг виходити за межі заявлених вимог, та на свій розсуд вирішував чи приймати відмову від позовної заяви або її визнання [3]. Водночас, В. Тараненко послідовно критикував позицію тих правників, які висловлювали думку стосовно відсутності або істотного обмеження принципу диспозитивності у арбітражному процесі радянського періоду [18, с. 22].

Не оминув своєю увагою науковець й особливості взаємодії принципів писемності і усності у арбітражному процесі. Так, у рамках арбітражного процесу, він наголошував на можливості існуванні певних виключень з принципу усності. Вони потрібні тоді, коли розгляд справи відбувається виключно на підставі здійснення сторонами обміну або надання ними письмових документів, за умови неможливості або відсутності необхідності їх безпосередньої участі у судовому засіданні.

Щодо другої групи, то до неї В. Тараненко відніс лише специфічні принципи, що притаманні саме арбітражу. Серед них: принципи арбітрування, активного впливу арбітражу на покращення показників господарської діяльності, оперативності.

Відзначимо, що принцип арбітрування до специфічних процесуально-правових принципів притаманних саме держарбітражу, відносило чимало радянських науковців-юристів. Але на відміну від більшості, В. Тараненко вважав помилковим підхід, що обмежував дію принципу арбітрування лише процедурами примирення. Натомість, на сторінках власних публікацій, фахівець послідовно обстоював точку зору, що арбітрування, будучи основним способом вирішення справ арбітражем, мало визначальний вплив на природу процесуальної процедури, застосованої при розгляді тієї чи іншої справи у арбітражі, надаючи їй унікальних рис. З огляду на це, відбулося остаточне формування його поглядів на сутність арбітрування як особливого принципу арбітражного провадження – в арбітражі представників сторін включають до складу того органу, на який покладено вирішення спору. Вони, спільно з арбітражем, допомагають у вирішенні справи не тільки шляхом участі у вивченні її обставин, але й маючи безпосередній вплив на прийняття рішення за нею [18, с. 23–24].

Отже, як було відзначено К. Машковою, відповідно до принципу арбітрування, сторони виступали не лише як учасники процесу, але й, вод-

ночас, і у ролі арбітрів під час розгляду їх власної справи. Арбітраж у повному складі міг здійснювати будь-які дії, передбачені законодавством, з метою забезпечення правильного і своєчасного вирішення спору. Рішення по переданій на розгляд державного арбітражу справі приймалося арбітром спільно з представниками сторін. Це ключове положення, відповідно до якого будувався увесь порядок розгляду і вирішення справи в державному арбітражі в цілому [20].

В. Тараненко виділяв й принцип активного впливу арбітражу на оптимізацію господарської діяльності. Одразу декілька напрямків діяльності держарбітражів, на його переконання, могли сприяти його практичній реалізації, а саме: арбітражі виступають ініціаторами порушення тих чи інших справ, проведення виїзних засідань арбітражів на підприємствах, залучення керівників суб'єктів господарювання до безпосереднього діалогу з питань повсякденної арбітражної практики, видача суб'єктам господарювання приписів обов'язкових до виконання, поширення «арбітражних повідомлень», спрямованих на виправлення недоліків та порушень, допущених під час господарської діяльності, активна участь у розробці умов договорів, спрямованих на вирішення переддоговірних спорів.

Згадуючи принцип оперативності, науковець розумів його сутність у максимально повному, своєчасному та цілеспрямованому використанню арбітражними органами усіх наявних засобів, з метою об'єктивного та невідкладного вирішення спірних питань, що є запорукою ефективного подолання недоліків, виявлених у процесі господарської діяльності [19, с. 37].

Дещо інакше до питання щодо системи принципів підходила Р. Каллістратова. Виходячи з розуміння арбітражу як органу з подвійною природою, вона припускала, що принципи його діяльності слід розподілити на три групи: принципи організації арбітражу; його діяльності з вирішення господарських спорів; принципи, які мають управлінський характер [21, с. 86–142]. Дослідниця вважала, що принципи різних груп не взаємодіють один з одним. «Принципи діяльності арбітражу з розгляду спорів, – писала Р. Каллістратова, – різко відмежовуються від принципів його управлінської діяльності, а група принципів характерна для організації арбітражу, у цілому відрізняється від принципів з управління народним господарством» [18, с. 139].

Водночас, у своїх міркуваннях, ця вчена, включивши до принципів організації арбітражу демократичний централізм, солідарність інтересів, активний вплив на удосконалення господарської діяльності та плановості, припускається певної колізії. Справа в тому, що ці принципи також відносяться до групи принципів, що ма-

ють управлінський характер. Ще менш аргументованим виглядає твердження щодо несумісності принципів організації арбітражу і його діяльності з вирішення спорів.

Основні принципи процесуальних галузей зумовлені особливостями форм захисту, завданнями, що поставлені перед відповідними органами на які покладена місія їх здійснення, специфікою прав та інтересів, що знаходяться під охороною. Приблизно ті самі фактори виділяв і згаданий вище В. Тараненко, хоча він й характеризував окремі принципи дещо інакше.

Принципи арбітражного процесу також досліджувалися Т. Абовою. Вона виходила з того, що витoki арбітражного процесу знаходяться під впливом принципів, притаманних державному управлінню і господарському управлінню, так як діяльність з вирішення господарських спорів стосується саме цієї сфери [7, с. 80]. Дослідниця запропонувала розділити усі принципи арбітражного процесу на дві великі групи: ті, які визначають організацію вирішення господарських спорів, та ті, що пов'язані з розвитком та динамізмом самого процесу.

Т. Абова стверджувала, що між вказаними групами не існує чіткого розмежування, а сам поділ є достатньо умовним. Принцип відноситься до тієї чи іншої групи в залежності від того, яких елементів (які визначають організацію процесу чи його рух), у ньому більше. До першої групи, Т. Абова вважала доцільним віднести принципи соціалістичної законності, об'єктивної істини, солідарності інтересів сторін спору, рівності учасників процесу та їх процесуальних можливостей, залучення громадськості до розгляду справи.

Принципами, що визначають розвиток, динамізм процесу, фахівець вважала: вирішення господарських спорів безпосередньо його учасниками, керівна роль арбітра, змагальність, забезпечення за рахунок держарбітражу найбільш ефективного поєднання загальногосподарських інтересів та госпрозрахункових інтересів організацій, вплив на удосконалення господарської діяльності учасників процесу, оперативність та економічність.

З огляду на цей поділ, Т. Абова ставила під сумнів приналежність до арбітражного процесу принципів диспозитивності, усності, безпосередності, відповідального представництва і добровільного виконання рішень [7, с. 83]. Стосовно принципу диспозитивності, дослідниця вказувала, що, так як диспозитивність як свобода у розпорядженні об'єктом захисту не є рушійним початком арбітражного процесу, її не можна розглядати і у якості її принципу. Зауважимо, що відсутність у радянському арбітражному процесі принципу диспозитивності також підкреслювалася Я. Федоровим та В. Семеновим, які вважали диспозитивність специфічним галузевим принципом цивільного про-

цесуального права, не притаманним арбітражній діяльності [22, с. 236; 23, с. 244].

Повертаючись до Т. Абової, то відсутність усності серед принципів арбітражного процесу, вона пояснювала, що сутність цього процесу полягає у необхідності зачитування заяв та доказів. То, що не було оголошено, не може бути покладено в основу рішення. Специфіка арбітражного процесу цього не вимагала. З точки зору вченої, використання такого принципу буде мати негативні наслідки для арбітражного процесу та приведе до його штучного затягування.

Висновки. Принципи арбітражного провадження – це важлива науково-методологічна основа пізнання діяльності державних арбітражів радянської доби. Їх дослідження має особливе важливе значення, оскільки важливо не лише з'ясувати особливості сучасного розуміння господарського судочинства, а й звернути увагу на те, що полягає у його основі, спираючись при цьому на історико-правовий аналіз.

Специфічний характер завдань та функцій притаманних радянському арбітражному процесу, з огляду на предмет розгляду господарських суперечок та його організаційні основи, на наш погляд, дозволяє виділити низку особливих рис не лише стосовно процедурної частини, але й принципів на яких базувалася радянська модель арбітражу. Так, у період між 1917 та 1991 рр. практика вирішення господарських спорів базувалася на дещо інших засадах, адже не вважалася формою здійснення правосуддя.

Поступово в діяльності арбітражних комісій, а згодом держарбітражів розвиваються та набувають значення здебільшого інші принципи, такі, як законність, об'єктивна істина, диспозитивність, процесуальна рівність сторін, усність арбітражного процесу, безпосередність, арбітрування, принцип активного впливу держарбітражу на поліпшення господарської діяльності, оперативності тощо.

Література

1. История советской прокуратуры в важнейших документах. М. : Юриздат Минюста СССР, 1947. 543 с.
2. О Государственном арбитраже в СССР : Закон СССР от 30.11.1979 г. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data02/tex13789.htm>
3. Правила рассмотрения хозяйственных споров государственными арбитражами : Постановление Совмина СССР от 05.06.1980 № 440. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=1722#07919564198631286>
4. Об утверждении Правил рассмотрения хозяйственных споров государственными арбитражами : Постановление Госарбитража СССР от 30.12.1976 № 136. URL: <http://lawru.info/dok/1976/12/30/n1187058.htm>
5. Систематизированный сборник инструктивных указаний Госарбитража при Совете Министров СССР. М. : Юридическая литература, 1983. 189 с.
6. Арбитраж в народном хозяйстве СССР. М. : Госюриздат, 1948. 121 с.

7. Абова Т. Арбитражный процесс в СССР : понятие, основные принципы. М. : Наука, 1985. 144 с.

8. Собрание постановлений Правительства СССР. 1970. П. 15. Ст. 122.

9. Шкундин З. Об арбитражном процессе (К 5-летию организации госарбитража). *Советское государство*. 1936. № 3. С. 47–60.

10. Можейко В. Арбитраж и арбитражное рассмотрение споров. *Арбитраж в советском хозяйстве*. М. : НКЮ СССР, 1941. С. 3–66.

11. Арбитражный процесс в СССР. М. : изд-во МГУ, 1983. 325 с.

12. Семенов В. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М. : Юридическая литература, 1982. 152 с.

13. Побирченко И. Хозяйственная юрисдикция. Киев : РИО МВД УССР, 1973. 252 с.

14. Арбитраж в СССР : учебное пособие. Под ред. : А. Клейнмана. М. : МГУ, 1960. 192 с.

15. Зайцев В. Арбитражное рассмотрение преддоговорных споров. Саратов : Изд-во Саратовского университета, 1973. 93 с.

16. Церетели Н. Проблемы совершенствования хозяйственного правопорядка и арбитраж : автореф. дис... д-ра юрид. наук : 712. Тбилиси, 1971. 32 с.

17. Тараненко В. Принципы арбитражного процесса и влияние советской процессуальной теории на их формирование: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03, 12.00.04. М., 1983. 358 с.

18. Тараненко В. Принципы арбитражного процесса и влияние советской процессуальной теории на их формирование: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03, 12.00.04. М., 1984. 45 с.

19. Тараненко В. Принципы арбитражного процесса : учеб. пособие. М. : ВЮЗИ, 1988. 65 с.

20. Машкова К. Тараненко Владимир Филиппович. URL: <http://www.rigpp.ru/data/Mashkova-K.V.-Tezisy-doklada-o-Taranenko-V.F..doc>

21. Каллистратова Р. Государственный арбитраж (проблемы совершенствования организации и деятельности). М. : Юридическая литература, 1973. 208 с.

22. Семенов В. Понятие и система принципов советского гражданского процессуального права. *Сборник ученых трудов Свердловского юридического института*. 1964. Вып. 2. С. 221–239.

23. Федоров Я. Система принципов деятельности советского арбитража. *Сборник аспирантских трудов Свердловского юридического института*. 1967. Вып. 7. С. 232–248.

Анотація

Жельне С. Ч. Становлення й розвиток принципів господарського провадження у радянській Україні. – Стаття.

У статті всебічно охарактеризовано принципи діяльності арбітражного провадження радянської доби. Автором проаналізовано відповідну нормативно-правову базу, зокрема Конституцію СРСР 1977 р., загальносоюзні та республіканські Положення про Державний арбітраж, Правила розгляду господарських спорів державними арбітражами, Закон про Державний арбітраж у СРСР від 30 листопада 1979 р. тощо.

Також, автором були висвітлені різні погляди стосовно поняття і сутності принципів арбітражного процесуального права, представлені у радянській правовій науці. Зроблено висновок щодо специфічного характеру завдань та функцій притаманних радянському арбітражному провадженню, з огляду на предмет розгляду господарських спорів та їхньої організаційної

основи. Це дозволило виділити низку особливих рис не лише стосовно процедурної частини, але й принципів на яких базувалася радянська модель арбітражу. Так, у період між 1917 та 1991 рр. практика вирішення господарських спорів базувалася на дещо інших засадах, адже не вважалася формою здійснення правосуддя.

Поступово в діяльності арбітражних комісій, а згодом держарбітражів розвиваються та набувають значення здебільшого інші принципи, такі, як законність, об'єктивна істина, диспозитивність, процесуальна рівність сторін, усність арбітражного процесу, безпосередність, арбітрування, принцип активного впливу держарбітражу на поліпшення господарської діяльності, оперативності тощо.

Ключові слова: господарське провадження, принципи діяльності радянського держарбітражу, принципи процесуального права, соціалістична законність, арбітрування.

Аннотация

Жельне С. Ч. Становление и развитие принципов хозяйственного производства в советской Украине. – Статья.

В статье всесторонне охарактеризованы принципы советского арбитражного процесса. Автором проанализирована соответствующая нормативно-правовая база, в частности Конституция СССР 1977 г., общесоюзные и республиканские Положения о Государственном арбитраже, Правила рассмотрения хозяйственных споров государственными арбитражами, Закон о Государственном арбитраже в СССР от 30 ноября 1979 г. и др.

Освещены различные подходы относительно понимания и сущности принципов арбитражного процессуального права, представленные в советской правовой науке. Сделан вывод о специфическом характере задач и функций, присущих советскому арбитражному процессу, с учетом предмета рассмотрения хозяйственных споров и его организационных основ. Это позволило выделить ряд особых черт не только в отношении процедурной части, но и принципов на которых базировалась советская модель арбитража. Так, в период между 1917 – 1991 гг. практика решения хозяйственных споров строилась на несколько иных принципах, поскольку она не считалась формой осуществления правосудия.

Постепенно в деятельности арбитражных комиссий, а впоследствии госарбитража, развиваются и приобретают значение преимущественно другие принципы, такие, как законность, объективная истина, диспозитивность, процессуальное равенство сторон, усность арбитражного процесса, арбитражирования (активного воздействия госарбитража на улучшение хозяйственной деятельности), оперативности.

Ключевые слова: принципы советского арбитражного процесса, принципы процессуального права, социалистическая законность, арбитражирование, диспозитивность, законность.

Summary

Zhelne S. Ch. Formation and development of principles of economic production in Soviet Ukraine. – Article.

The article thoroughly describes the principles of the Soviet arbitration process. The author analyzes the relevant regulatory framework, in particular the Constitution of the USSR 1977, the Union and Republican Regulations on State Arbitration, the Rules of consideration of economic disputes by state arbitrations, the Law on State Arbitration in the USSR of November 30, 1979, and others.

The various approaches to the understanding and essence of the principles of arbitration procedural law presented in Soviet legal science are highlighted. The conclusion is drawn about the specific nature of the tasks and functions inherent in the Soviet arbitration process, taking into account the subject of consideration of economic disputes and its organizational bases. This made it possible to highlight a number of special features not only with regard to the procedural part, but also to the principles on which the Soviet model of arbitration was based. Thus, in the period between 1917-1991. The practice of resolving economic disputes was based on several other principles, since it was not considered a form of justice.

Gradually, other principles, such as legality, objective truth, dispositiveness, procedural equality of parties, oral argument of the arbitration process, arbitration (active influence of state arbitration), develop and acquire importance mainly in the activities of arbitration commissions, and subsequently state arbitration.

Key words: principles of the Soviet arbitration process, principles of procedural law, socialist law, arbitration, dispositiveness, law.